

Н. І. Сатохіна, кандидат юридичних наук

ОБҐРУНТУВАННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ: РЕКОНСТРУКЦІЯ ПРОБЛЕМИ

З метою реконструкції проблеми у статті розглядаються її еволюція та сучасні інтерпретації. Автор розкриває скептичний та нескептичний підходи до обґрунтування прав людини, описову та нормативну стратегії в рамках останнього, теорію волі та теорію інтересу і головні напрями їх критики. Зазначається, що дискусія з приводу обґрунтування прав людини не може бути припинена в силу самої природи останніх, зокрема відкритості прав людини як наслідку відкритості людини як такої.

Ключові слова: *філософія прав людини, обґрунтування прав людини, теорія волі, теорія інтересу, моральні права і юридичні права.*

У найзагальнішому розумінні обґрунтування прав людини полягає у виявленні їх граничних підстав, тобто того, яким чином ці права вкорінені в бутті взагалі або принаймні в бутті людини. Обґрунтувати права людини — означає відповісти на питання: «Чому людина має права?» та «Чи існують права людини незалежно від їх юридичного закріплення і політичної важливості?» (описова стратегія) або «Чому людина повинна мати права?» (нормативна стратегія). Незважаючи на широке визнання ідеї прав людини в усьому світі, ці питання не є ані простими, ані риторичними. Ба більше, обґрунтування прав людини сьогодні є не лише ключовою, а й найбільш контроверсійною проблемою філософії прав людини. Діапазон поглядів тут сягає від апеляції до очевидності (уже в Декларації незалежності США 1776 р. можна прочитати: «Ми вважаємо такі істини самоочевидними») до повного заперечення можливості будь-якого обґрунтування прав людини або принаймні консенсусу щодо нього (як зазначив Жак Маритен, у сфері прав людини «можлива практична згода, однак теоретичне узгодження різних позицій неможливе» [1, с. 27]). Головний парадокс історії прав людини полягає в контрасті між поступовим відмиранням їх ідеологічного коріння (християнство та класичні теорії природного права), з одного боку, і розвитком їх змісту та юрисдикції на всесвітньому рівні — з другого. Інакше кажучи, чим більше поширюється дискурс прав людини, тим більшою стає невизначеність щодо їх підстав.

Разом із тим втрачає свою визначеність і сама проблема обґрунтування прав людини, реконструкція якої і є **метою** цієї розвідки.

Варто почати з того, що сама необхідність обґрунтування прав людини залишається предметом дискусії. Так, Ален де Бенуа наголошує на тому, що проголошення прав індивіда, якому протистоїть спільнота, від початку мало антиполітичний сенс, однак, атакуючи політичне, теорія прав підриває основи власної реалізації, а тому замість обґрунтування прав людини він пропонує обґрунтувати свободу поза дискурсом прав людини [1, с. 114]. У свою чергу, Майкл Ігнат'єв вважає, що захист прав людини не потребує морального або метафізичного виправдання, яке, маючи на меті зміцнити претензію прав людини на універсальність, спричиняє протилежний ефект: метафізичне підґрунтя робить права людини справжнім культом, що посилює сумніви релігійних та незахідних груп, які не потребують західної «секулярної релігії» [2, с. 53]. Натомість, на думку Роберта Алексі, «Існування прав людини полягає в їх обґрунтованості, і ні в чому іншому» [3, с. 123]. У будь-якому разі моральний авторитет прав людини сприяє їх реалізації, запобігає повному ігноруванню прав людини з причини несправедливості політичного режиму, корумпованості влади тощо. Практичне значення морального обґрунтування прав людини полягає також у тому, що воно не лише підтримує авторитет відповідного юридичного права людини, а й допомагає правникам у тлумаченні такого права. Зрештою, від вирішення проблеми обґрунтування прав людини залежить розуміння обсягу, значущості та ієрархії цих прав.

Утім необхідність обґрунтування прав людини ще не означає, що таке обґрунтування можливе. Питання про можливість виявлення підстав прав людини отримує дві протилежні відповіді. Скептичний підхід полягає в запереченні можливості обґрунтування і водночас існування прав людини взагалі з позицій емпіризму, суб'єктивізму, релятивізму, позитивізму, деконструктивізму тощо. Так, наприклад, Аласдер Макінтайр стверджує, що не існує ніяких природних прав, «а віра у них — це те саме, що віра у відьом чи єдинорога» [4, с. 102]. Натомість Рональд Дворкін доходить висновку про те, що існування таких прав не може бути продемонстровано, однак зауважує: з того факту, що твердження не може бути доведене, ще не випливає, що воно не істинне [5, с. 14, 379–380]. Ідеться, таким чином, або про онтологічний скептицизм (заперечення існування прав людини взагалі) або про скептицизм гносеологічний (заперечення не самого існування прав людини, а лише можливості їх обґрунтування). У свою чергу, серед існуючих обґрунтувань прав людини можна виокремити абсолютні та відносні. Перші намагаються надати правам людини об'єктивної значущості за допомогою апеляції до природного права, поняття людської гідності як абсолютної цінності людини або трансцендентальної аргументації (прикладом є християнська та кантіанська традиції). Прихильники відносного обґрунтування прав людини розуміють універсалізм останніх як відносний щодо культури,

моральних уявлень чи політичних переконань і намагаються обґрунтувати права людини через громадянство або належність до певної моральної спільноти (прикладом є комунікативно-дискурсивна філософія)¹.

Права людини як суб'єктивні права людської істоти вперше отримують метафізичне обґрунтування у християнстві: оскільки кожна людина має душу, пов'язану з Богом, кожна людина є носієм абсолютної цінності — людської гідності, яка і є підставою наявності в людини священних та невідчужуваних прав. У Новий час права обґрунтовуються вже не тим, що всі люди створені «за образом і подобою божою», а самою природою людей, зокрема розумною природою. Для пояснення виникнення держави і права Томас Гоббс і Джон Локк використовують конструкцію суспільного договору, а невід'ємні права людини виводять з «природного стану» (винесеного за межі історії абстрактного дополітичного минулого) як низку атрибутів, що складають буття людини як таке. З точки зору такого когнітивно-дескриптивного підходу права людини — це те, що людина має вже тому, що вона є людиною [7; 8]. Цю класичну легітимацію через природу людини знаходимо і в Загальній декларації прав людини: «Усі люди народжуються вільними і рівними у своїй гідності та правах». Основне заперечення проти цього підходу ґрунтується на тому, що не існує консенсусу щодо «природи людини», а якщо й визнати, що остання існує, то з дослідження біологічної природи людини радше можна зробити висновки, що повністю суперечать ідеї прав людини. Крім того, обґрунтування через людську природу базується на так званій «натуралістичній помилці»: навіть якщо природа людини така чи інакша, з цього не можна вивести певного нормативного припису; щонайменше такий перехід від «є» до «повинен» потребує обґрунтування.

Відмова від обґрунтування через природу залишає два варіанти: або обмежитись обговоренням потреб та інтересів, як це робить утилітаризм, або перейти до деонтологічного обґрунтування прав людини, що його запропонував Іммануїл Кант.

Утилітаризм ґрунтується на тезі про те, що людина у своїх діях керується не уявленням про добре і погане, а власним інтересом і користю для досягнення щастя. Відповідно утилітарна етика має на меті найбільше щастя для найбільшої кількості людей. У свою чергу, права людини лише служать для досягнення цієї мети. Однак, якщо найбільше щастя найбільшій кількості вимагає принесення в жертву інтересів індивіда, з точки зору утилітаризму це є виправданим. Така моральна неповноцінність утилітаризму робить його непридатним для морального обґрунтування прав людини.

¹ Детальніше щодо абсолютних та відносних обґрунтувань прав людини див.: [6, с. 18–21].

Кант не виводить права людини з природи, а протиставляє їй її, виводячи у сферу належного. За Кантом, на відміну від світу природи, у якому панує необхідність, людина належить до світу свободи, володіє свободою волею й автономією особистості, здатністю і правом самій встановлювати для себе норми належного і слідувати ним без зовнішнього примусу. Такою самоочевидною нормою належного, яку диктує людині розум, є категоричний імператив: «вчиняй ззовні так, щоб вільний прояв твого свавілля був сумісний зі свободою кожного, відповідно до всезагального закону» [9, с. 286]. Таким чином, теорія Канта — це деонтологічна теорія, яка не залежить від жодної змістовної тези щодо природи людини. Основний аргумент проти цієї теорії полягає в тому, що кантівський універсалізм не враховує вкорінену в суспільстві моральність і тому не може запропонувати конкретні норми для вчинків; ідеться, таким чином, про свободу без змісту. Розум нічого не говорить про власні підстави, хоча насправді він завжди залишається вкоріненим у певній традиції, а тому аксіологічна нейтральність деонтологічних систем завжди залишається штучною [1, с. 43].

Подолати цю змістовну порожнечу кантіанського морального обґрунтування прав людини намагається теорія дискурсу, яка віднаходить сутнісні моральні цінності та принципи в обов'язкових передумовах ідеального дискурсу. Так, Алексі виводить підвалини існування прав людини з аналізу змістовних передумов дискурсу — правил, що гарантують свободу і рівність, надаючи всім право брати участь у ньому і право задавати питання, а також відстоювати будь-які точки зору. Те, що правила дискурсу висловлюють цінність свободи і рівності, служить базисом для поваги до інших і, таким чином, до прав людини і до людської гідності («експлікаційний аргумент»). Цей висновок доповнюється також «екзистенційним аргументом»: якщо особа розглядає результат дискурсу як керівний при оцінці правильності власної поведінки, вона підписується під цими цінностями і правилами в екзистенційній формі. Як наслідок, Алексі розглядає певні права людини як елементи апріорної структури дискурсу [3, с. 127–129].

Якщо ідеї утилітаризму покладено в основу численних варіацій так званої «теорії інтересу», то кантіанство становить підґрунтя «теорії волі».

«Теорія інтересу» виходить з тези про те, що головне призначення прав людини полягає в захисті певних фундаментальних людських інтересів. Ідеться про соціальні та біологічні передумови гідного людського існування, як-от інтерес в особистій безпеці. Так, Джон Фінніс стверджує, що права людини виправдані в силу їх інструментальної цінності для забезпечення необхідних умов добробуту людини. Він визначає сім фундаментальних інтересів, покладених в основу прав людини: життя та його здатність до розвитку, набуття знань як самоціль, гра як здатність до

відпочинку, естетичне вираження, товаришність і дружба, практична розумність, здатність до розумових процесів, релігія як здатність до духовного досвіду. За Фіннісом, вони є необхідними передумовами благополуччя людини і як такі виправдовують наші претензії на відповідні права. Оскільки ж ці фундаментальні інтереси має кожна людина, то розумним є взаємне визнання цих інтересів не заради загального блага, а задля забезпечення інтересів кожного [10]. У тому ж сенсі Отфрід Гьоффе з позиції «скромної антропології» зазначає, що замість того, щоб виходити із завдань, які людина має реалізувати, ідея прав людини задовольняється тим, що робить людину можливою як людину, умовами можливості буття та дієздатності людини, або трансцендентальними інтересами. Оскільки ж відмовитись від цих інтересів люди не можуть, вони не можуть і уникнути трансцендентального обміну як взаємного забезпечення дієздатності [11].

Критики «теорії інтересу» наголошують на тому, що вона апелює до людської природи, а це, у свою чергу, перешкоджає досягненню консенсусу, необхідного для легітимації будь-якої моральної доктрини. Наприклад, апеляція до людської природи в поєднанні з прагненням забезпечити мінімальні умови гідного існування для кожного ускладнюється соціальною та культурною багатоманітністю, оскільки мінімальні умови для гідного життя є соціально і культурно релятивними. Хоча самі фундаментальні інтереси можуть бути однаковими, умови їх реалізації можуть істотно відрізнятися. Інший аргумент проти теорії інтересу стосується апеляції до власного інтересу як такого, що здатний забезпечити повну повагу до прав усіх людей. Ця теза базується на припущенні, що індивіди перебувають у стані приблизно рівної вразливості один щодо одного. Однак це не відповідає дійсності. Не зрозуміло, чому для забезпечення власного інтересу людина повинна поважати інтерес значно більш уразливої або географічно віддаленої людини. Апеляція до чистої користі не може служити підставою для забезпечення універсальної моральної спільноти. Вона не може виправдати домагання доктрини універсальних прав людини. До того ж теорія інтересів ігнорує конструктивну людську діяльність як основу моральності. Вона розглядає фундаментальні інтереси людини як передумови морального вибору, що результує в підпорядкуванні важливості реалізації свободи як головного морального ідеалу. Це занепокоєння покладено в основу теорії волі.

«Теорія волі» обґрунтовує права людини через єдину, однак визначальну характеристику людини — здатність до свободи. Відповідно всі права людини походять від єдиного конститутивного права. Так, Герберт Л. А. Гарт стверджує, що всі права зводяться до єдиного фундаментального права — «рівного права всіх людей на свободу» [12]. Генрі Шу розвиває ідею Гарта,

зазначаючи, що крім індивідуальної свободи права людини передбачають також безпеку від насильства і мінімальні матеріальні умови існування. На думку Алана Джевірта, наша претензія на володіння основними правами людини ґрунтується на такій визначальній характеристиці людини, як здатність до раціональної цілеспрямованої дії, що, у свою чергу, вимагає свободи і добробуту — передумов того, щоб бути людиною. Однак прагнення цих прав для себе передбачає і визнання їх за іншими в силу «принципу загальної узгодженості»: претензія індивіда на володіння базовими правами ґрунтується не на індивідуальній, а на загальній характеристиці всіх раціональних цілеспрямованих агентів [13]. Прихильники теорії волі прагнуть обґрунтувати права людини як такі, що ґрунтуються на автономії особистості. Критика теорії волі базується на її застосуванні до так званих маргінальних випадків — людей, які тимчасово або постійно не здатні до раціональної автономної дії (наприклад, хворі на тяжкі психічні захворювання або люди, що перебувають у комі). Якщо умовою володіння правами є здатність до автономної дії, то такі люди не мають прав. Таким чином, послідовне дотримання «теорії волі» призводить до неминучих обмежень прав людини. Утім таких обмежень не уникнути й у випадку «теорії інтересу». А тому надто бажаним залишається плюралістичний підхід до обґрунтування прав людини.

Розглянуті версії обґрунтування стосуються моральних прав людини як вимог, що отримують правовий захист шляхом позитивування. Як зазначає Євгеній Булигін, у цьому сенсі права людини не є даностями, забезпеченими природним правом чи абсолютною мораллю, і — якщо ми хочемо їх мати — нам слід потурбуватись про їх інституювання законодавцем; постулювати ж наявність твердого ґрунту, коли фактично такого немає, навіть небезпечно, оскільки в такому разі виникає ілюзія того, що права людини гарантовані і далі можна про них не піклуватися, тоді як у дійсності права людини являють собою тендітне і тому особливо цінне досягнення людства [14, с. 152]. У свою чергу, проблема позитивування моральних прав призводить до розширення поняття «обґрунтування прав людини», оскільки в деяких випадках існування кореспондуючих моральних прав не є ані необхідним, ані достатнім для обґрунтування прав людини як прав юридичних [15, с. 43]. Виходячи з подібного заперечення «дзеркального підходу», Аллен Бучанан наполягає на необхідності обґрунтування міжнародного права прав людини, яке не обмежується констатуванням необхідності реалізації відповідних моральних прав, а потребує також обґрунтування легітимності інституцій, що створюють, інтерпретують та впроваджують ці права. Обґрунтувати ж міжнародне право прав людини означає визначити, що виконувані ним функції є розумними з точки зору моралі, використовувані ним засоби виконання цих функцій є морально дозволеними, його ін-

ституційне втілення є легітимним, а система права має можливості для власного вдосконалення з часом [15, с. 38].

Резюмуючи, зазначимо, що дискусія з приводу обґрунтування прав людини навряд чи може бути припинена, що, ймовірно, зумовлено самою природою останніх, зокрема відкритістю прав людини як наслідком відкритості людини як такої. Навряд чи можна погодитись із Н. Горном, який вважає, що якщо філософське обґрунтування прав людини не буде знайдене, то права людини у довгостроковій перспективі втратять імпульс для розвитку [16, с. 28]. Радше навпаки, права людини залишаються такими лише доти, доки вони є предметом дискусії; коли ж вони перетворюються на догму, вони позбавляються своєї власне правової сутності та дійсно заслуговують на характеристику «нового фундаменталізму» [17], якщо останній, слідом за Юргеном Габермасом, розуміти як духовну установку, що наполягає на політичній реалізації власних переконань навіть у тому випадку, коли вони не сприймаються як загальні, ігноруючи таким чином епістемологічну ситуацію світоглядного плюралізму в суспільстві [18, с. 15]. Перефразуючи Роберта Алексі, можна сказати, що існування прав людини полягає в їх обговоренні, і ні в чому іншому. І в цьому сенсі філософія прав людини постає як спосіб їх існування і відтворення, безперервна динаміка конституювання прав, що не даються раз і назавжди, а мусять переформулюватись і перевстановлюватись аби залишатись тим, чим вони мають бути.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бенуа А. де. По ту сторону прав человека. В защиту свобод / Ален де Бенуа ; пер. с фр. С. Денисова. – М. : Ин-т общегуманитар. исслед., 2015. – 144 с.
2. Ignatieff M. Human Rights as Politics and Idolatry / M. Ignatieff. – Princeton : Princeton University Press, 2001. – 216 p.
3. Алексі Р. Існування прав людини / Р. Алексі // Право України. – 2011. – № 8. – С. 121–130.
4. Макинтайр А. После добродетели: Исследование теории морали / А. Макинтайр ; пер. с англ. В.В. Целищева. – М. : Акад. Проект ; Екатеринбург : Деловая кн., 2000. – 384 с.
5. Дворкин Р. О правах всерьез / Р. Дворкин ; пер. с англ. Л.Б. Макеева. – М. : РОССПЭН, 2004. – 392 с.
6. Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – К. : Ніка-Центр, 2012. – 320 с.
7. Гоббс Т. Левиафан, или Материя, форма и власть государства церковного и гражданского / Т. Гоббс // Соч. : в 2 т. Т. 2. – М. : Мысль, 1991. – 731 с.
8. Локк Дж. Два трактата о правлении / Дж. Локк // Соч. : в 3 т. Т. 3. – М. : Мысль, 1988. – С. 137–405.

9. Кант И. Метафизика нравов / И. Кант // Основы метафизики нравственности. Критика практического разума. Метафизика нравов. – СПб. : Наука, 2007. – С. 259–505.
10. Финнис Дж. Естественное право и естественные права / Дж. Финнис ; пер. В. П. Гайдамака и А. В. Панихиной. – М. : ИРИСЭН : Мысль, 2012. – 554 с.
11. Гьoeffe O. Трансцендентальний обмін – фігура легітимації прав людини? / O. Гьoeffe ; пер. з нім. O. Юдіна та Л. Доронічевої // Філософія прав людини / за ред. Ш. Госепата та Г. Ломанна. – К. : Ніка-Центр, 2012. – С. 32–47.
12. Харт Г. Л. А. Существуют ли естественные права [Электронный ресурс] / Г. Л. А. Харт. – Режим доступа: <http://kant.narod.ru/hart.htm>.
13. Gewirth A. Human Rights: Essays on Justification and Applications / A. Gewirth. – Chicago : University of Chicago Press, 1982. – 366 p.
14. Булыгин Е. К проблеме обоснования прав человека / Е. Булыгин // Пробл. філософії права. – 2006–2007. – Т. IV–V. – С. 149–152.
15. Buchanan A. The Heart of Human Rights / A. Buchanan. – New York : Oxford University Press, 2013. – 320 p.
16. Горн Н. Права людини: філософське обґрунтування та юридичний вимір / Н. Горн // Філософія права і загальна теорія права. – 2013. – № 2. – С. 13–32.
17. Жижек С. Против прав человека [Электронный ресурс] / С. Жижек. – Режим доступа: <http://fmbooks.wordpress.com/2010/08/19/zizek/>.
18. Хабермас Ю. Расколотый Запад / Ю. Хабермас ; пер. с нем. О. М. Величко и Е. Л. Петренко. – М. : Весь мир, 2008. – 192 с.

ОБОСНОВАНИЯ ПРАВ ЧЕЛОВЕКА: РЕКОНСТРУКЦИЯ ПРОБЛЕМЫ

Сатохина Н. И.

С целью реконструкции проблемы в статье рассматриваются ее эволюция и современные интерпретации. Автор раскрывает скептический и нескептический подходы к обоснованию прав человека, описательную и нормативную стратегии в рамках последнего, теорию воли и теорию интереса, а также основные направления их критики. Отмечается, что дискуссия по поводу обоснования прав человека не может быть прекращена в силу самой природы последних, в частности открытости прав человека как следствия открытости человека как такового.

Ключевые слова: философия прав человека, обоснование прав человека, теория воли, теория интереса, моральные права и юридические права.

JUSTIFICATION OF HUMAN RIGHTS: RECONSTRUCTION OF THE PROBLEM

Satokhina N. I.

In order to reconstruct the problem of justification of human rights, article deals with evolution and modern interpretation of this problem. Justification of human rights is re-

garded as identifying of their limiting grounds, i.e. the manner in which these rights are entrenched in being at all, or at least being human.

The author reveals the skeptical and non-skeptical approaches to the justification of human rights, descriptive and normative strategy within the latter, the will theory and the interests theory, as well as the main directions of their criticism. Advocates of the interests theory approach argue that the principal function of human rights is to protect and promote certain essential human interests. Securing human beings' essential interests is the principal ground upon which human rights may be morally justified. The philosophers John Finnis and Otfried Hoffe are regarded as representatives of the interests theory approach. The interests-based approach tends to construe our fundamental interests as pre-determinants of human moral agency. This can have the effect of subordinating the importance of the exercise of freedom as a principal moral ideal. This concern lies at the heart of the will approach to human rights. The will theory attempts to establish the philosophical validity of human rights upon a single human attribute: the capacity for freedom. Will theorists argue that what is distinctive about human agency is the capacity for freedom and that this ought to constitute the core of any account of rights. Herbert Hart, Henry Shue and Alan Gewirth are regarded as representatives of the will theory approach. Criticism of this theory is that if the constitutive condition for the possession of human rights is said to be the capacity for acting in a rationally purposive manner, for example, then it seems to logically follow, that individuals incapable of satisfying this criteria have no legitimate claim to human rights.

In conclusion, it noted that the debate about the justification of human rights can not be stopped, due to the very nature of the latter, in particular, the openness of human rights as a consequence of the openness of human being as such.

Key words: philosophy of human rights, justification of human rights, the will theory, the interest theory, moral rights and legal rights.

